

Людмила Пулатова

КОГНІТИВНИЙ АСПЕКТ ТВОРЕННЯ ЕТНОФРАЗЕМ

Проаналізовано шляхи репрезентації знань у мозку людини, розглянуто концепт як одиницю етнокультурної інформації. Досліджено специфіку співвіднесення мовних і когнітивних складників етнофраземи.

Ключові слова: когнітивна лінгвістика, концепт, концептосфера, етнос, етнофразема.

Метою когнітивних досліджень є виявлення закономірностей у ментальних процесах, зумовлених поведінкою людини, її мисленням і мовою. У цьому сенсі когнітивна лінгвістика незамінна, оскільки саме вона розкриває широкий діапазон засобів вивчення мови, зокрема фразеології. В основі нової парадигми досліджень фразеології лежить взаємозв'язок мови і мислення, що відображає структуру знань, форми їх існування у концептосфері і способах репрезентації. Дослідження фразем у когнітивному руслі дає змогу аналізувати процеси, що в них відбуваються, визначити механізми співвіднесення мовних і когнітивних структур у фразеології.

Висвітлення різних сторін проблем когнітивної лінгвістики можна знайти у працях таких зарубіжних мовознавців, як Р. Джекендофф, М. Джонсон, Дж. Лакофф, Р. Лангакер, Дж. Міллер, Ч. Філмор, У. Чейф. У сучасному українському та російському мовознавстві лінгвокогнітологія представлена роботами В. Дем'янкова, С. Жаботинської, О. Кубрякової, В. Маслової, О. Селіванової та ін. Досліджуючи концептуальну картину світу, когнітивна лінгвістика є наукою про закономірності організації та функціонування ментально-мовного інформаційного простору. Разом з тим треба відзначити важливу роль культурного компонента, чинника зумовленості світогляду народу його культурою та історією, що знаходить своє вираження у концептах.

Мета статті – проаналізувати когнітивні закономірності творення етнофразем.

Завдання статті:

розглянути концепт як одиницю етнокультурної інформації;

розкрити специфіку співвіднесення мовних і когнітивних складників етнофразем.

Проблеми концептуалізації, розвитку й функціонування мовної свідомості набувають нових ракурсів розгляду. Розвиток когнітивного підходу до явищ мови сприяв дослідженню мовних форм як похідних концептуалізації світу людською свідомістю, а їх значень – як певних структур знання, що закріплені за мовними знаками. У процесі пізнання та взаємодії людини з навколишнім середовищем в її уяві формується складна *картина світу*, що складає ядро світобачення людини і містить у собі ціннісні судження. Без мови неможливо пізнати світ, оскільки мова і спосіб мислення взаємопов'язані.

Розглядаючи шляхи репрезентації знань у мозку людини, У. Найсер зазначав, що як тільки інформація надходить у мозок “модифікованої досвідом” людини, вона трансформується в результаті дії ментальних процесів [1].

Усе пізнане, на думку Г.-Г. Гадамера, проявляється неодмінно у слові, причому будь-яке знання, розуміння, традиції, повір'я завершуються на мові й розглядаються циклічно. Мислення є експлікація слова [2].

Французький філософ М. Фуко у своїх книгах “Слова і речі. Археологія гуманітарних наук” (Фуко, 1994) та “Археологія знань” (Фуко, 1996) досліджує лексичну інформацію з погляду співвідношення слів і речей, у яких слова мають важливе значення для відновлення зв'язків (подій), що залишилися “за межами пам'яті”. Головну роль у цьому процесі відіграє життєвий досвід, саме тому М. Фуко стверджує, що знання – це всього лиш практика серед інших практик. Він поділяє процес набуття знань на чотири етапи: 1) утворення дискурсивної формації і її трансформування є порогом позитивності, коли дискурсивна практика досягає автономії; 2) моделювання й перевірка знань – поріг епістеміологізації; 3) створення системи формальних критеріїв та їх аргументація, що відповідають правилам, – подолання порога науковості; 4) правила побудови дискурсу та його можливої трансформації – це поріг формалізації. Такий поділ дозволив оцінити вид знання й відіграв значну роль у дослідженні способів представлення знань [3, 4].

У книзі “Семантика і пізнання” Р. Джекендофф визначає два світи: реальний і відображений у свідомості, що пов'язаний з мовою; саме у мові вербалізується інформація, яка має ментальну репрезентацію [5, с. 10]. Дж. Лакофф вважає, що когнітивна система, вироблена мовою, складається із таких категорій, як образне сприйняття, ментальні образи й образи реалій культури [6, с. 202-251].

У цьому контексті актуальним стає поняття концепта, що визначається як багатомірне культурно значуще соціопсихологічне утворення, опредмечене в тій чи іншій формі [7, с. 85–288].

За А. Вежбицькою, концепт – це об’єкт зі світу “Ідеальне”, який має ім’я й відображає відповідне культурно зумовлене уявлення людини про світ “Дійсність”. У трактуванні Ю. Степанова концепт є основною одиницею культури в ментальному світі людини, в якому, з одного боку, закладений зміст поняття, а з другого – все те, що робить його фактом культури – етимологія, коротка історія даного концепта, сучасні асоціації, оцінки, переживання, “концепти – це мов би згустки культурного середовища у свідомості людини, ментальні утворення” [8, с. 82]. Він підкреслює, що культура входить до ментального світу людини у вигляді концепта.

Концепти, сформовані носіями мови й збережені в пам’яті людей, утворюють концептосферу мови. Вивчати концептосферу національної мови, на думку Д. Ліхачова, необхідно у взаємозв’язку з культурою народу. “Концептосфера національної мови тим багатша, чим багатша вся культура нації – її література, фольклор, наука, образотворче мистецтво, вона співвідносна з усім історичним досвідом нації” [9, с. 285]. Таким чином, культурний концепт – “це багатомірне смислове утворення, де виокремлюються ціннісна, образна й понятійна сторони” [10, с. 129]. Описуючи мовну картину світу, потрібну для моделювання лінгвокультурної, у тому числі етнокультурної, спільноти, саме такі концепти є ключовими. Ознаками онтологічної характеристики мовної картини світу В. Карасик вважає: 1) наявність імен концептів (можливе у тому разі, якщо область концептуалізації осмислена в мовній свідомості й отримує однослівне визначення); 2) нерівномірну концептуалізацію різних фрагментів дійсності залежно від їх важливості для життя відповідного етносу (виявляється у вигляді номінативної щільності – одні явища дійсності отримують детальне й множинне однослівне найменування, між лексичними й фразеологічними виразами відповідних концептів встановлюються різноманітні системні відношення уточнення, подібності й відмінності, водночас як інші явища позначаються загальним недиференційованим знаком); 3) специфічна комбінаторика асоціативних ознак цих концептів (пов’язана з різною практикою освоєння дійсності, уточнюється ідіоматичною комбінаторикою лексичних одиниць, що виражають відповідні концепти); 4) специфічна кваліфікація відповідних предметних сфер (пояснюється культурними домінантами поведінки, історично закріпленими ціннісними орієнтирами, прийнятими для відповідної лінгвокультури); 5) специфічна спрямованість цих сфер на ту чи іншу сферу спілкування (відповідні смислові утворення оцінюються тією чи іншою лінгвокультурою з погляду належності до високого, нейтрального чи зниженого реєстру спілкування” [10, с. 129–133].

Способом вербалізації денотативної ситуації, складника базового (чуттєвого) рівня концепта, є сполучення лексем, що містять денотативні семанти. Це так зване вільне сполучення лексем, що є основою, прототипом майбутньої стійкої фразеосполуки.

Внаслідок постійного творчого процесу мислення концепти змінюються, змінюється їх обсяг, зміст, набір ознак, з’являються нові, засновані на асоціативності та подібності. В. Гак вважає, що “в основі метафоризації лежить розмитість понять, якими оперує людина, відображаючи у своїй свідомості постійно змінну позамовну діяльність” [11, с. 138].

Однією із проблем процесу фразеологізації є творення фразеологічного значення на основі денотативних мовних одиниць. Утворення фразеологічного значення, або вторинної номінації, відбувається за метафоричною моделлю з використанням не лише семантики слів, а й людського досвіду, особливостей сприйняття та відображення, основою яких є національна ментальність, етнічна самосвідомість та етнічний стереотип.

За визначенням О. Ткаченка, національна ментальність – це “характерний склад розуму, своєрідний спосіб мислення і ставлення до дійсності певного народу” [12, с. 5]. Національна ментальність є змістом кожної мови, а мова – формою, мовним виразом національної ментальності, основою самоідентифікації кожної людини.

Оскільки етнофраземи обслуговують своєрідну сферу людських спільнот і взаємин між ними, потрібно виокремити поняття етносу. За Ю. Бромлеем, етнос (етнічна спільнота) – це особливий історичний тип соціальної групи, форма колективного існування людей, стійка сукупність людей з відносно стабільними особливостями мови, культури і психіки, а також з усвідомленням своєї єдності й відмінності від інших подібних утворень (самосвідомість). До переліку типологічних рис етнічної спільноти відносять спільність території, мову, специфічні елементи матеріальної і духовної культури, етнічну самосвідомість і самоназву [13, с. 14].

З лінгвістичного погляду етнофраземи – це група фразеологічних одиниць, що її виокремлюють на основі спільних концептуальної та мовної картин світу певного етносу.

До прикладу, *мак* є ментальною рослиною українців. Через те, що ця рослина пов’язана із народним світоглядом, то лексема *мак* є одним із концептуальних слів мовної картини світу українців, зокрема стає стрижневим словом цілої низки етнофразем. Відповідно до деяких особливостей маку, а саме: кольору, розміру, смакових якостей та інших властивостей – в українців у процесі світосприйняття виробився ряд різноманітних, різнопланових порівнянь та етнофразем, які розкривають сутність такої рослини, як мак [14, с. 15]. Зокрема, мак – символ дівочої краси: *як маків цвіт* [15, с. 939]; *гарна, як мак городній*. Ідея гарного передається також українськими фраземами *як цвіточок; як калина [в лузі]*, зі сл. *вродлива*



(гарна); як горіх, зі сл. дівча; як маків цвіт; як соняшник у цвіту, зі сл. гарний; як яблуко наливате у Спасівку, зі сл. дівчина [16, с. 73].

Прикладом німецької етнофраземи є *tritt in den Stand der geflickten Hose* – досл. *вступає у стан поштовпаних штанив*, що вживається на позначення прощання з парубоцьким життям [17, с. 298].

Національні особливості виявляються у специфічній образності етнофразем, що виникає внаслідок оригінального поєднання понять, які створюються на основі словесних образів-символів і є результатом образного переосмислення предметів і явищ. У кожній мові носіями асоціативних реалій стають насамперед назви звичайних предметів та явищ. Внаслідок метафоризації вони, крім прямого значення, можуть уживатися переносно для позначення властивостей інших предметів та людських емоцій [14, с. 8]. Аналізуючи образну систему фразеології, стає зрозумілим, що сам вибір образу – це вже вираження національного світосприйняття. “Етнічна свідомість породжує етнічний образ-уявлення про типовий для етносу індивід” [14, с. 8].

В. Гумбольдт вважав, що мова створює думку. “Мова є органом, що створює думку (*Die Sprache ist das bildende Organ des Gedanken*). Інтелектуальна діяльність і мова є єдиним цілим. ...Мислення завжди пов'язане зі звуками мови; інакше думка не зможе бути чіткою й ясною, а уявлення не зможе стати поняттям” [18, с. 58].

Оскільки мова є невід'ємною частиною національної культури, в ній втілюються різноманітні вірування, стереотиби, поняття, концепти, які є складниками концептуальної картини етносу. Вербалізовані концепти, будучи універсальними, набувають національно-специфічних особливостей під впливом національного менталітету, що й відображається в етнофраземному складі відповідної мови.

Перспектива дослідження полягає в подальшому дослідженні специфіки етнофраземного складу мов.

Література

1. Найсер У. Познание и реальность: Смысл и принципы когнитивной психологии / Ульрик Найсер. — Москва : Прогресс, 1981. — 230 с.
2. Гадамер Г. Г. Истина и метод: Основы философской герменевтики / Ганс Георг Гадамер. — Москва : Прогресс, 1988. — 497 с.
3. Фуко М. Археология знания / Мишель Фуко. — К. : Ника-Центр, 1996. — С. 185–206.
4. Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук / Мишель Фуко. — Санкт-Петербург : A-cad, 1994. — 405 с.
5. Jackendoff R. Semantics and cognition / R. Jackendoff // U. Eco. M. Santambrogio, P. Violi. — Bloomington, 1988. — 83 p.
6. Lakoff G. The Contemporary Theory of Metaphor / G. Lakoff // A. Ortony. Metaphor and Thought. — Cambridge : Cambridge University Press, 1993. — Second edition. — P. 202–251.
7. Шаховский В. И. Национально-культурная специфика концепта “обман” во фразеологическом аспекте / В. И. Шаховский, Н. Н. Панченко // Фразеология в контексте культуры. — Москва, 1999. — С. 285–288.
8. Степанов Ю. С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования / Юрий Сергеевич Степанов. — Москва : Школа “Языки русской культуры”, 1997. — 823 с.
9. Лихачев Д. С. Концептосфера русского языка / Д. С. Лихачев // Русская словесность: Антология / под ред. В.П. Нерознака. — Москва : Academia, 1997. — С. 280–287.
10. Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс / Владимир Ильич Карасик. — Волгоград : Перемена, 2002. — 476 с.
11. Гак В. Г. Сравнительная типология французского и русского языков : учеб. пособие / Владимир Григорьевич Гак. — Москва : Просвещение, 1989. — 288 с.
12. Ткаченко О. Б. Мова і національна ментальність / Орест Борисович Ткаченко. — К. : Грамота, 2006. — 240 с.
13. Бромлей Ю. В. Этносоциальные процессы: теория, история, современность / Юлиан Владимирович Бромлей. — Москва : Наука, 1987. — 333 с.
14. Назаренко О. В. Українська фразеологія як вираження національного менталітету : дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 “Українська мова” / Назаренко Олена Володимирівна ; Дніпропетровський національний ун-т. — Дніпропетровськ, 2001. — 208 с.
15. Фразеологічний словник української мови : [в 2-х т.] / уклад. В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк та ін. — К. : Наукова думка, 1993. — Кн. 2. — 1097 с.
16. Плетнева О. Л. Фразеологія говірок центральної Слобожанщини : дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 “Українська мова” / Плетнева Ольга Леонідівна ; Харківський національний ун-т ім. В. Н. Каразіна. — Харків, 2004. — 230 с.
17. Немецко-русский фразеологический словарь / [Л. Э. Бинович, Н. Н. Гришин]. — Москва : Русский язык, 1975. — 656 с.
18. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию / Вильгельм фон Гумбольдт. — Москва : Прогресс, 2001. — 400 с.

Cognitive aspect of formation of ethnophraseme. The article focuses on the interconnection of mind and language; concept is seen as unit of ethnocultural information. Specific points of correlation between language and cognitive components are researched.

Key words: *cognitive linguistics, concept, ethnicity, ethnophraseme, concept sphere.*